

urbanističnem razvoju mest so igrali pomembno vlogo. Da bi pojasnil različne lokacije, kjer se ti kompleksi nahajajo, avtor poleg topografije posameznega mesta pojasni tudi ekonomski in pravni status mest. Hkrati poudarja, da so pogoste situacije, v katerih svetišča s portikom očitno določajo organizacijo javnega prostora. Omeniti velja tudi, da so želeli vzpostaviti formalne meje med forumom, kapitolom in svetišči. Urbanističen pomen je delno jasn, že iz njihove funkcije, delno pa poudarjen z njihovo umeštvitvijo znotraj mestnih struktur. Za razliko od svetišč z dvoriščem vključevanje svetiščnih kompleksov italskega tipa v mestno jedro ni bilo uniformirano. Pomembna je dvignjena lega, zato so pogosto razporejeni po terasah, s čimer lahko primerjamo lego Kapitola v Rimu. Dvignjen podij templja, ki se prilagaja terenu, je prav tako pogost element, včasih pa lahko najdemo tudi manjše zidove, ki predstavljajo utrditev terena. Posebnost tlorisa predstavljata stranski krili najsvetejšega prostora in stranski prostori ter zaprti portiki ob daljših stranicah, ki so v severni Afriki zaenkrat še brez primerjave in verjetno predstavljajo helenistični element. Veliko severnoafriških svetišč je združenih s forumom, podobno sliko pa kaže tudi Apolonovo svetišče v Pompejih, ki hkrati zaradi ohranjenega mestnega rastra ponuja veliko odgovorov glede vključevanja svetišč. Ta najpogosteje najdemo na forumu ali ob spremljajočih glavnih cestnih oseh mesta. Občasno najdemo tudi več svetišč skupaj, še posebej v bližini religioznih in političnih središč. S tem poleg obredne dobijo tudi reprezentančno funkcijo ter povezavo z drugimi javnimi stavbami. Svetišča s portikom na stičiščih različnih mestnih četrti prevzamejo vlogo povezovalcev. Poleg povezav s forumom lahko tovrstne komplekse najdemo tudi v povezavi z gledališči in tržnicami.

V zadnjem, sedmem poglavju avtor pomen svetiščnih kompleksov v severnoafriških mestih osvetli v mestih *Sabratha*, *Ghithis*, *Thuburbo Maius* in *Thugga*. Da bi bolje razumeli pomen svetišč v razvoju mesta, je avtor podrobneje analiziral štiri mestne celote, ki jih lahko glede na njihov zgodovinski razvoj razdelimo v dva para. *Sabratha* in *Ghithis* sta bili dve veliki trgovski središči med mnogimi emporiji, ki so funkcionirali že pred prihodom pod rimsko oblast. Zaradi tega je bil vpliv italskih svetišč večji, kar je vodilo k standardizaciji svetiščnih kompleksov že od začetka 1. stoletja n. št. naprej. V arhitekturnem okrasju so jasno vidni tako italski kot helenistični vplivi. Z začetkom Avgustove vlade v *Sabrathi* je povezana tudi gradnja drugih javnih stavb, bazilike in kurije, ki so skupaj s kapitolom tvorile vso potrebno infrastrukturo za politično in religiozno središče mesta. V *Thuburbo Maius* in *Thuggi* pa je uničenje Kartagine pustilo svoje posledice, poleg tega se obravnavani mesti nahajata na samem robu urbanega območja, kamor so se po 3. punski vojni naselili rimski veterani. Komod mestu *Thuburbo Maius* podeli status kolonije, v tem času je vidna povečana gradbena dejavnost. V *Thuggi* lahko opazujemo, kako je sprva dominanten kapitol od 2. stoletja naprej izgubljal svojo vlogo, istočasno pa naraščujoče število kulturnih območij odraža rastoč vpliv omenjenih mest.

Maja JERALA

Darío N. Sánchez Vendramini: *Eliten und Kultur. Eine Geschichte der römischen Literaturszene* (240 v. Chr. – 117 n. Chr.). Tübinger Althistorische Studien 7. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3676-8. 460 strani, 13 tabel.

Knjiga z različnih zanimivih vidikov obravnava latinsko literaturo in njen kontekst iz obdobja, ki je navedeno v naslovu; analiza latinske literarne scene predstavlja novost, saj ta doslej še ni bila celovito komentirana. Knjiga je razdeljena na pet daljših poglavij, vsako od teh pa na pet do šest podpoglavij. Škoda je – in to je očitno že na samem začetku –, da latinski citati, ki so dolgi in jih je zelo veliko, niso prevedeni, kar bi veliko pripomoglo k večji jasnosti, posebej, ker se bo nedvomno izkazalo, da večina bralcev latinščine ne obvlada tako dobro, da bi lahko zlahka razumela latinski izvirnik. Če bi avtor odpravil ponavljanja, ki se jim je včasih sicer težko izogniti, a jih v knjigi ni malo, besedilo ne bi bilo zaradi prevodov nič daljše. Zaključku sledijo bibliografija in trinajst tabel s slikami rimskih kamnitih nagrobnih spomenikov z napisi in reliefi, na osnovi katerih skuša avtor ponazoriti razširjenost izobrazbe in pismenosti in posledično poznavanja rimske literature v najširših plasteh rimskega provincialnega prebivalstva. Zlasti ta zadnji del je še posebej zanimiv tudi za arheologa in epigrafika, saj npr. na prepričljiv način razlaga simbolno vrednost zvitka v levi roki umrlega moškega – namreč kot znak literarne izobrazbenosti –, kar predstavlja na nagrobnikih razmeroma pogost motiv, ki so ga zelo različno interpretirali. Hkrati pa avtor razlaga tudi druge spremljajoče reliefe, ki pogosto krasijo bogatejše nagrobnike.

Sem sodijo tudi upodobitve z mitološko vsebino, saj predstavljajo literarno razgledanost in kulturo družin, ki so postavljale takšne nagrobne spomenike. To so bili pogosto pripadniki municipalne elite, pa tudi bogati posamezniki brez posebnih funkcij, kar med drugim dokazujejo šempe-trske grobnice, ki v knjigi sicer niso omenjene. Lepo namreč ponazarjajo to, kar je osrednja tematika knjige, namreč "kulturni kapital", s katerim so si posamezniki, ki sta jim manjkala začetni finančni in "družbeni kapital", v rimski družbi še najlažje pridobili ugled. To je veljalo – *mutatis mutandis* – tako za senatorje kot rimske viteze, mestno lokalno aristokracijo, bogate osvobojenke in srednji razred. Hkrati pa kulturna in literarna razgledanost kažeta tudi na visoko stopnjo romanizacije (avtor nima težav s tem zelo uporabnim pojmom, ki je bil v zadnjih letih po krivici postavljen pod vprašaj), ki je od avgustejske dobe naprej v manj razvitih delih Italije in v provincah skokovito napredovala.

V dolgem obdobju, ki ga obravnava knjiga, torej od samih začetkov rimske literarne ustvarjalnosti z Livijem Andronikom (piscem grškega izvora in avtorjem prve latinske, po grškem vzoru napisane drame, ki je bila uprizorjena po prvi punski vojni 240 pr. Kr.) in Nevijem (avtorjem dram, npr. *Romula*) pa prek Enija (predstavnika druge generacije literarnih ustvarjalcev in pisca zgodovinskih *Analov* v verzih) in starejšega Katona (prvega rimskega pisca iz najvišjega družbenega razreda, ki je pisal v latinščini, avtorja govorov, *Origines*, in knjižic, posvečenih vzgoji sina Marka) do Cicerona se je odnos rimske družbe do literarnih ustvarjalcev korenito spremenil. Od Katona dalje so se začeli vse bolj uveljavljati avtorji, ki so pripadali rimski aristokraciji, pred

tem je bila namreč literatura predvsem domena pripadnikov nižjih socialnih plasti, pogosto tudi posameznikov grškega izvora. Zaledje je predstavljala *Magna Graecia*, grška južna Italija in Sicilija, in izhajajoč iz tega prostora so prvi pisci latinske literature rimsko občinstvo seznanjali z grškimi miti in z epizodami iz Iliade in Odiseje. Predstave so se dogajale v največkrat lesenih gledališčih, ki so jih vedno postavili v neposredni bližini svetišč.

Med rimsko publiko se je odnos do literarnih stvaritev počasi spreminjal: sredi republikanskega obdobja literatura v kulturnem življenju Rimljanov ni igrala nobene omembe vredne vloge in še dolgo po njenih prvih zametkih je ukvarjanje s pisanjem veljalo za nevredno senatorja. V latinščini napisano literaturo so na začetku njenega razvoja ustvarjali tujci nizkega družbenega porekla, ki so dobro obvladali helenistično literarno sceno in grško tematiko prilagajali rimskemu občinstvu. Prostor, kjer so pisci dram, tragedij in komedij svoja dela posredovali publiki, so bila, kot rečeno, improvizirana gledališča ob svetiščih in čeprav dramska dela niso imela nobene kultne vsebine, so se vedno uprizarjala v povezavi s prazniki na čast bogov. Enijeva smrt leta 169 pr. Kr. predstavlja konec pionirskega obdobja rimske literature, ko so avtorji nehali le prevajati oz. posnemati grške zvrsti in tematike; ta je sicer še pogosto veljala za vzor, vse pogostejše so bili rimski avtorji tudi izvirni in ustvarjalni: Lucilij je npr. utemeljil satiro, ki velja za tipično rimsko.

Nato se je začel proces "aristokratizacije" rimske literature, ki je njeno vrednost v rimski družbi temeljito spremenil. K temu je pripomogla "helenizacija" rimskih višjih slojev, ki je privedla do tega, da je postala večina rimske elite dvojezična; končno se je zgodilo tudi to, da grško govoreča odposlanstva v rimskem senatu niso več potrebovala tolmačev, tako prvič leta 81 pr. Kr., ko je Molon vodil diplomatsko misijo z Rodosa. Marsikak bogat in izobražen Rimljan je imel svojo knjižnico; prva grška knjižnica, ki je prišla v Rim, je bila knjižnica zadnjega makedonskega kralja Perzeja, ki ga je leta 168 premagal Emilij Pavel. Ker ne Perzej in ne njegov oče Filip V. nista imela posebnih literarnih interesov, je možno, da je jedro biblioteke izviralo iz časa kralja Arhelaja, zaščitnika Evripida in drugih grških pesnikov njegovega časa. Pozneje je še veliko rimskih poveljnikov prineslo kot vojni plen v Rim dragocene grške knjižnice, med drugimi tudi Sula, za Lukula pa je znano, da se je po zmagi nad Mitradatom polastil kraljeve knjižnice, ki je bila v njegovi vili v Tuskulu na razpolago tudi mnogim grškim piscem.

Če so bila prej gledališča in šole poglobitna mesta rimske literarne scene, se je ta vse bolj selila v mestne domove in podeželske vile aristokratov. Pomen gledališča se sicer ni veliko zmanjšal; na začetku je bilo za gledališke uprizoritve rezerviranih le enajst dni, v času Avgusta pa je bilo teh dni 48 oz. še več, ker so vsako leto uprizarjali tudi nepredvidene igrice. Zanimivo je, da je bila ena od kazni za kršitev avgustejskega zakona o porokah ta, da se krivec ni smel udeleževati gledaliških predstav. Nekoliko ironično je, da je Katon uporabil svoje literarno pisanje za to, da se je boril proti napredujoči helenizaciji, ne da bi se zavedal, da je ravno ta odločilno prispevala k razvoju rimske literature. Vendar je bila še v Ciceronovem času – kot slavni govornik sam omenja –, pomembnejša slava, ki

so jo rimski senatorji in vitezi dosegli po dobro opravljeni vojaški in politični karieri in za zmago na bojišču, čeprav se je on sam sicer dobro zavedal, da bi bila brez literature dela slavnih mož že davno pozabljena.

Le nekaj generacij pozneje Tacit piše že povsem drugače. Ko namreč omenja bleščečo zmago, ki jo je legat Publij Pomponij Sekund izbojeval nad Hati v Germaniji in si zaslužil najvišje odlikovanje (*ornamenta triumphalia*), pravi, da so si sodobniki to le za kratek čas zapomnili, slavo pa so mu prinesle njegove pesmi (pisal je tragedije), pri čemer je zanimivo še dejstvo, da sploh ni bil dober pesnik in je bil v gledališču celo tarča posmeha obiskovalcev! Podobno je Svetonij ugotavljal za Gaja Sulpicija Galbo, deda bodočega rimskega cesarja, ki naj bi mu slavo kljub ugledni politični karieri prineslo zgodovinopisje.

Politična kriza konec republike je pripeljala do tega, da se je veliko senatorjev raje ukvarjalo z literarnim ustvarjanjem kot s politiko, ki je postala zaradi proskripcij v času triumvirov včasih smrtno nevarna. A kljub temu so tedaj nastala nadvse pomembna dela in Vitruvij omenja med drugimi Ciceronov spis *O govorništvu*, Lukrecijevo znamenito naravoslovno pesnitev *De rerum natura* in Varonov spis *O latinskem jeziku*. Čeprav je bil stari Varon proskribiran, je vendarle uspel ubežati smrti in je bil pozneje pomiloščen, pač pa sta bili izropani njegova vila in njegova velika in pomembna knjižnica. Kot se je izrazil znani zgodovinar in pesnik ter prijatelj Antonija in Oktavijana, Azinij Polion, "ni lahko pisati proti nekomu, ki te lahko proskribira"; uporabil je namreč besedno igro "*scribere – proscribere*". Pozneje pa je postalo nevarno tudi zgodovinopisje in drugo pisanje, ki so ga ovaduhli namerno ali nenamerno napačno razlagali; cenzura pretirane svobodomiselnosti, ki je prihajala navzkriž z monarhično ureditvijo rimske države po Avgustu, je postala običajna, zakon o razžaljenju časti, ki se je imenoval *lex laesae maiestatis*, pa je nekaterim piscem prinesel celo smrtno obsodbo ali pa vsaj sežig njihovih del, kot npr. zgodovinarju Kremutiju Kordu, ki je Bruta in Kasija proglasil za "poslednja Rimljana"; Avgust s tem ni imel težav, pač pa je Kremutija pod cesarjem Tiberijem obtožil subverzivnosti prefekt pretorija Sejan. Da bi se izognil zanesljivi obsodbi, je napravil samomor, izvode njegove *Zgodovine* pa so javno sežgali; kljub temu niso mogli prepričati, da preživeli izvodi ne bi dosegli svoje publike.

K temu, da je literatura postala prepoznavna in dostopna in da so različni avtorji uživali visok ugled posebej v avgustejskem času, sta veliko pripomogla uvedba javnih recitacij literarnih del in nastanek ter razvoj založništva, ki sta omogočila, da je močno narasel tudi krog bralcev. Velik ugled so uživali poleg mnogih drugih predvsem znameniti pesniki Kornelij Gal, Vergilij in Horacij; med drugimi manj znanimi pa je zanimiv in poučen primer Lucija Varija Rufa iz Mecenatovega kroga, ki je bil Vergilijev in Horacijev prijatelj in je za svojo tragedijo *Thyestes* – uprizorili so jo ob proslavi Avgustovega trumfa po zmagi pri Akciju –, prejel kar milijon sestercijev! Recitacije so se izkazale kot zelo primeren način razširjanja literarnih del in Plinij mlajši je bil ponosen na to, da so prijatelji cele tri dni poslušali javno branje njegovega Panegirika v čast Trajanu; po dveh dneh so namreč sami želeli, da bi branje podaljšal na tretji dan. Obiskovanje recitacij je sicer sodilo med obveznosti prijateljev, saj je Plinij prihajal na njihova

branja, če so se literarno udeleževali. Prisotnost je bila recipročna, in to je zahtevala vpljudnost ne glede na to, če so se dolgočasili ali ne.

Kot je pokazalo nepričakovano odkritje lesenih posuščenih tablic iz Vindolande, ki vsebujejo tako privatno kot uradno korespondenco pripadnikov rimske vojske in njihovih družin, je bil odstotek pismenosti v rimskem imperiju večji, kot se je pred tem domnevalo. In kot kažejo upodobitve na nagrobnikih ter v nekaterih primerih tudi sami napisi s tovrstnimi izjavami, sta bila izobrazba ter poznavanje literature in obeh jezikov, latinščine in grščine, zgovorno znamenje družbene pomembnosti. Biti izobražen in seznanjen z latinsko literarno kulturo sta bila med provincialnim prebivalstvom pomembna statusna simbola. Starši osvobodenci so pogosto dali svoje dečke izsolati v najboljše dostopne šole, da bi s pridobitvijo "kulturnega kapitala" na najhitrejši možni način – kot otroci osvobodencev, ki se jih je še držala stigma nesvobodnega rodu –, premostili pomanjkanje "družbenega kapitala".

Pomembna je bila tudi govornica reliefov; pripadniki mestnih elit po vsej verjetnosti niso naključno izbirali motivov, ki so krasili njihove nagrobne, temveč je imela njihova izbira globlji pomen. Če je veteran, ki se je naselil daleč od rodnega mesta v Italiji, na nagrobniku dal upodobiti Eneja z očetom in sinom, ki je zapustil gorečo Trojo in se naselil v Italiji, je morda na simbolni ravni hotel povedati, da se je na tujem počutil kot rimski državljani in potomec Eneja. Rimska literarna izobrazba je prodrla v vse pore rimskega in romaniziranega življenja. Knjiga, ki vse to natančno komentira, je zanimivo branje za vse, ki se tako ali drugače ukvarjajo z antiko.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Corpus inscriptionum Latinarum II²/14. Inscriptiones Hispaniae Latinae, pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasc. secundus: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco (CIL II²/14, 2). Edidit GÉZA ALFÖLDY. De Gruyter, Berlin, New York 2011.

Ta impozantna monografija je najnovejši zvezek folio formata nove izdaje španskega dela Mommsenovega Korpusa latinskih napisov (CIL II), ki obsega napise mesta Tarakone (Tarraco, zdaj Taragona). Zvezek je napisan v latinščini, kar je nedvomno rezultat velike erudicije avtorja izdaje, Géze Alföldyja, saj tudi med epigrafiki, ki se ukvarjajo z rimskimi napisi, ni veliko takih, ki bi znali pisati latinsko. Knjiga je sicer zaradi tega dostopna le ožjemu krogu strokovnjakov, vendar je po drugi strani povsem neobhodna za vsakega, ki se želi ukvarjati s Hispanijo, rimsko Španijo, pa tudi za vse, katerih raziskave temeljijo na rimskih napisih, saj so napisi tako iz Italije kot iz različnih provinc rimskega imperija pomembni za osvetlitev njegove celotne zgodovine. Italija je bila namreč s provincami tesno povezana v veliko skupno državo, kar se marsikje odraža v določeni uniformiranosti, posebej to velja za province zahodnega dela imperija. Na drugi strani pa tudi razlike, ki se kažejo v epigrafskem gradivu posameznih mest in regij, terjajo poznavanje širše "epigrafske slike" celotnega imperija, saj jih sicer ne moremo ustrezno razložiti.

Po razčlenjeni vsebini in predgovoru sledi zelo obširna bibliografija citiranih del, ki kaže, kako zelo se vsi utapljamo v poplavi moderne strokovne literature, saj je vse težje ažurno slediti najnovejšim razpravam in dohajati napredek stroke, zlasti še, ker ni vse, kar je objavljeno, vredno upoštevanja. Ta knjiga pa je neobhodni delovni "instrument", mimo katerega ne more nihče, ki se resno ukvarja z rimskimi napisi. Njen glavni avtor je nedavno umrl Alföldy, v uvodu pa so naštet španski in drugi kolegi, ki so mu pomagali pri izdaji tega zelo obsežnega dela. Po krajši zgodovini raziskav sledita še dva krajša prispevka, oba izpod peresa Alföldyja; prvi obravnava zgodovino in topografijo mesta Tarakone, drugi pa značilnosti tarakonskih napisov. Rimsko mesto je nastalo na mestu manjše domorodne naselbine že v času druge punske vojne, prvič ga omenja Livij, ki poroča, da je Hasdrubal premagal Rimljane nedaleč od Tarakone.

Tarakona je že zgodaj postala glavno mesto totranske Hispanije (*Hispania citerior*), rimsko kolonijo v njej pa je ustanovil Cezar. Razcvetela se je v času Avgusta, ko je bilo zgrajenih veliko število javnih zgradb, med drugim tudi cesarskemu kultu posvečeno svetišče; mesto je imelo dva foruma (od tega en provincijski), amfiteater in gledališče, izreden pomen pa je imelo od nekdaj tudi pristanišče. V republikanskem obdobju je poleg Rimljanov v mestu prebivala tudi domorodna elita, pozneje pa prevladujejo latinska imena. Zanimivo je, da so v mestu živeli tudi grško govoreči posamezniki, ki so se priselili iz grških provinc imperija; ti sodeč po ohranjenih grških napisih niti niso bili tako zelo redki, kar je na zahodu imperija značilno le za največja trgovska in kulturna središča.

Tako kot skoraj vsak korpus rimskih napisov tudi ta skriva presenečenja. Med skoraj 400 napisi je tudi nekaj takih, ki so neposredno zanimivi za ilirsko-panonski prostor in severovzhodno Italijo. Pod št. 14, 975 je objavljen počastitveni napis iz časa Septimija Severa (iz leta 198 po Kr.) za senatorja Tiberija Klavdija Kandida (*Ti. Claudius Candidus*), ki je bil v času svoje dolge in zanimive kariere med drugim konzul in vladarski namestnik v provinci totranska Hispanija (*Hispania citerior*), kjer je na kopnem in na morju poveljeval vojski in mornarici v boju proti upornikom in državnim sovražnikom. Šlo je namreč za čas kmalu po nastopu Septimija Severa, ki so ga za cesarja oklicale legije v Panoniji, že kmalu pa se je moral bojevati proti dvema uzurpatorjema, na zahodu proti Klodiju Albinu (*Clodius Albinus*), na vzhodu proti Pesceniju Nigru (*Pescennius Niger*). Ko se je Pescenij cesarju uprl, je Kandid poveljeval vojski iz Ilirika, ki se je udeležila bojev proti uzurpatorju in njegovim privržencem v Aziji (*expeditio Asiana*). Poleg Hispanije je Kandid namreč upravljal tudi provinco Azijo in Norik.

Pod št. 14, 1031 je objavljen velik podstavek za kip iz apnenca, ki je hkrati tudi nagrobni napis postavljen za Marka Avrelija Lucilija. Lucilij je bil po rodu iz Petovione in vpisan v petovionsko volilno okrožje Papirija (*tribus Papiria*). Bil je član elitne vladarske konjenice in stotnik v več legijah, med drugimi v panonski Prvi pomožni (*Adiutrix*), v Drugi Trajanovi, v Štirinajsti Gemini in Sedmi Klavdiji. Živel je 60 let, v vojski pa je služil 40 let. Nagrobnik in kip mu je dala postaviti žena in dedinja Ulpija Juventina.

Prav tako je zanimiv nagrobnik Marka Avrelija Viktorina, ki je bil po rodu iz Emone (14, 1063). Na nagrobniku je označen kot *evocatus*, kar pomeni, da je že kot odsluženi